

**Son Dönem Hıve Hanlığı Metninde
Savaşa İlişkin Sözcükler İle Savaş Aleti Adları**
*Words About War and War Equipment Names
in Late Period Khiva Khanate Text*

Dr. Öğr. Üyesi Rabia Şenay ŞİŞMAN*

Özet

Tarihî kaynaklarda asker sözcüğünün önünde kullanılan “müstevfi ve müsellağ” yani tam tekmil ve silahlı şeklinde geçen ifadeler, emniyetin sağlanması adına asker denilen güçten istenilenleri de ortaya koymaktadır. Tam tekmil hazır olmanın en elzem şartlarından biri elbette teçhizatın/donanımın eksiksiz tanımlanmasıyla ilgilidir. Bu tanımlamalarda geçen her sözcük, iç içe girmiş etkileşimli bir anlam ağının üyesidir ve aralarındaki etkileşimli ilişki her bağlamda özel bir şekilde değişebilen yapı iledir. Bu itibarla tam tekmil hazır olma ile anlatılan teçhizata/donanıma dair her bir sözcüğün içinde bulunduğu yapı-anlam alanının taşıdığı nitelikler, diğer sözcüklerle kullanım durumunun bir tesadüf eseri olmadığını gösteren somut veriler ihtiva eder. Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinin T82 numaralı nüsha üzerindedir ve Firdevsü'l-İkbâl adıyla kayıtlı bu hanlık tarih metninin 336a-523a (Şişman 2012) varakları arası esas alınmıştır. Belirlenen tarih aralığı 1760-1825 yılları olan eser üzerindeki inceleme, savaşa dair sözcükler ile ordu teçhizatını ifade eden savaş aletleri adları çerçevesinde sınırlandırılmıştır. Araştırmada gerçekleştirilen tespitler ile savaş adı verilen kadim kavram etrafında kümelenmiş sözcüklerin toplum hayatındaki izleri hanlık ulusunun son dönem eserlerinin biri üzerinden takip edilmiş; ulaşılan verilere ait ses ve anlam görünümünün türlü disiplinlere katkı sunabilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Hanlık, Hive, tarih metni, Firdevsü'l-İkbâl, savaş kavramı, savaş aleti adları.

* Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. rs.sisman@alparslan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4130-6298.

Abstract

In the historic documents the words that were used before the word soldier, "müstevfi and müsella" which mean intact and armed were defining of what was expected from the soldiers in order to ensure security. One of the crucial points of being ready intact is of course about having the definition of equipment/ hardwares completely. Each word under these descriptions are part of a interwoven and interactive semantic field and the interactive relation between them has a nature that can change shape in different contexts. All the words about the equipment that represent being intact and their morphological-meaning area have qualities. These qualities are concrete data that shows their usage with other words is not just a mere coincidence. This study is based on the copy of the work numbered T82 from the Istanbul University Library's rare books collection and pages between 336a-523a (Şişman 2012) from the historic khanate text called Firdavsul-iqbal are taken as the basis. The text that dates back to years 1760-1825 is limited according to the words that are about war and military hardware and equipment. Findings of the study and traces of the archaic term war and the words surrounding it to the Khanate people is followed through one of the late period texts. It is aimed that the sounds and contents of the found data contributes other disciplines in various studies.

Keywords: Khanate, Khiva, historical text, Firdavs al-iqbal, notion of war, ware quipment names.

*"Uyanık begin askeri,
ejderha kumandasında arslana binmiş
kılıç kamçılı orduyu andırır"¹*

Savaş her dilde karşılığı mevcut genel geçer bir kavramdır. Yeryüzü hem sosyal yaşam için elverişli imkânlar yeridir hem de kaynaklarının sınırlılığı sebebiyle gerçekleşen çatışmaların tanığıdır. Ne de olsa Habil ile Kabil'in kadim mücadelesinden beri yeryüzü, savaş adı verilen cedelleşmelerin doğal ortamı olmuş; sınırlı zengin kaynakları barındıran bölgeler, ölçsüz paylaşım hırsına mağlup olanlarca ezeli çatışmanın değişmez gerekçesi gibi gösterilmiştir.

İnsanların diğer canlılara karşı nefisini korumak ya da bir kaynağı elde etmek uğruna türlü çabalar içinde bulunduğu; mücadelelerde kullanmak üzere çeşitli aletler icat ettiği ortaya çıkarılmış buluntu ve eserlerden anlaşılmaktadır. Mücadele, çatışma, vuruşma, çarpışma benzeri sözlerle adlandırılan savaş olgusu etrafında tespit edilmiş alet adı ya da yapılan eyleme dönük ayrıntıları anlatan her söz-sözcük ait olduğu dili konuşmakta olan halkın sosyal yaşam geçmişiyle ilişkili ipuçlarını verebilir veya bu tür malzemeler avcı-toplayıcı toplum, tarım ya da sanayi toplumu gibi idrak edilmiş toplumsal süreçleri yansıtan dikkatleri

¹ Kutadgu Bilig, b.2353-2354.

barındırabilir. Dolayısıyla bunlar için medeni gelişim, değişim, dönüşüm aşamalarını bir açıdan da olsa belgelendiren ürünlerdir denilebilir. Söz gelimi “*milattan 100 yıl önce Bucretias Canus adlı bir Romalı ozanın şiirlerinden o dönem mücadelelerinde kullanılan silahlarda alev ve ateşin gücünden faydalandığı*” (akt. Göksu 55) öğrenilmektedir. İnsanın giriştiği çatışmalarda ağaç, taş gibi ilkel aletlerin yanı sıra yukarıda bahsi geçen ateşin yaratacağı tahribattan faydalanması hatta mancınık gibi aletlerle ateşin şiddetini arttırıcı yöntemler keşfi; yine mancınıkla ilgili olan gülleye dair buluntular, toplumların teknik gelişim seyrini delillendirme anlamında bahsedilen belgeler hükmündedir. Örneğin Erzurum’un Aziziye yöresinde köylülerce fark edilen iki ton ağırlığına yakın ve bir metre genişliğinde olan bir top, ölçüleri itibarıyla Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan ilk büyük mancınık güllesi olmuştur (2019)².

Ağırlıktan güç alan mancınıklara “*Çinliler müslüman mancınığı anlamında phao adını vermişlerdir ve bu tip mancınıkların Kubilay Han’dan beri kullanıldığı bilinmektedir*”. Devasa büyüklükteki bu savaş aletini kullananlara “Eyyûbiler, haccârun/ taşcılar veya cândâriyye” (Bozkurt 565), Araplar ise “*cânik*” diye adlandırmışlardır. Kuşatma ya da savunma amaçlı tasarruf edilmiş bir alete dönük bu tür nitelendirmelerin topluluklara özgü farklı anlayışlarla tavsifi savaş kavramının içerdiği kavram ailesi zenginliğini gösterir niteliktedir.

İşlenen demir cevherinin zırh ve ucu sivri delici alet yapımında kullanılması- na dair buluntular da ilgi çekicidir. Kuzey Moğolistan’da Kutsal Burhan/Haldun Dağı olarak adlandırılmış ve National Geographic “Hanlar Vadisi Projesi” kapsamında hazırlanılmış uydu görüntülerinden bir tapınak olduğu anlaşılan zirvede, devrilmiş bir ağacın kökleri arasında 14. yüzyıla ait olduğu düşünülen mızrak ve balta uçları bulunmuştur. Ama Cengiz Han’ın mezar yerinin gizli kalması yönündeki vasiyeti üzerine Kutsal Dağ’a duyulan saygı gereği buluntular yine ağaç köklerinin arasına bırakılmıştır. Çünkü bulunanların bir müzede teşhir edilmesi bir yana bu mıntıkada kazı yapılması dahi yöre halkı tarafından kabul edilmemektedir. Uydu tespitleri ve yapılan keşif gezileri sonrası Hentiy Han Bölgesi olarak da bilinen yer, Unesco Dünya Mirası Listesine girmiş ve sit alanı ilan edilmiştir.³ Ortaya çıkan buluntular ise demir gücünün silah ile ilişkilendirildiğini gösterdiği kadar ilgili toplumun madeni işleyebilme becerisine de delil teşkil etmektedir.

2018 yılında Bulgaristan Kailakra Burnu’nda Orta Çağ’dan kalma bir ören yerinde gerçekleşmiş bir arkeolojik kazının buluntuları arasında yer alan bronz yüzük düşündürücü özelliklere sahiptir. 14. yüzyılda Dobrudja sakinlerinin ya-

² <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-243265/mogollardan-kalma-mancinik-gullesi-bulundu.html>

³ <https://www.arkeolojikhaber.com/etiket/mogolistan/> (erişim: 15.10.2019).

şadığı yer olarak bilinen bir bölgede bulunan bu yüzüğün yan tarafı deliklidir ve iç kısmında gizli bir küçük haznesi bulunmaktadır. En az 600 yıllık olduğu anlaşılan bu bronz parça, belirlenen ince işçilik ayrıntıları sebebiyle “*suikast yüzüğü*” olarak adlandırılmıştır. Bir adamın sağ elinin küçük parmağına uygun büyüklükteki bu yüzüğün yapılış amacı hakkındaki çıkarılmış sonuç, soylular arası siyasi çekişmelerin şüpheli bir aleti olabileceği yolundadır⁴. Bu arkeolojik buluntu, ilgili halkın sanayi toplumu düzeyinde olduğunu gösterdiği gibi bölge sakinlerinin seçkinler sınıfı ilişkilerini ve bu sınıfın mücadele ahlakını da yansıtmaktadır. Ayrıca bu örnekte olduğu gibi savaşlarda kullanıldığı düşünülen maddelerin türlü amaçlarca insanın gündelik yaşamına nüfuz etmesi, konunun çok yönlülüğüne dair ince bir detaydır.

Bilindiği üzere yerleşik düzene geçme ile beraber vuku bulan sosyal değişimler sonrası medeni yerleşim merkezleri teşekkül etmiştir. Tanınmış sosyolog İbni Haldun (ö.1406) Mukaddime’de insanın sosyal bir canlı olarak yaşamasını yaratılış ile irtibatlandırır. İnsanın bu toplumsal yönü kutsal öğretilerde de teyit edilmiştir. “*Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkindî (öl.1322), ‘İnsan tabiatı gereği medenidir/ toplumsaldır’ ifadesini bir hadis olarak kaydetmiş ve insanın asgarî geçim şartlarını karşılama insiyakıyla bir arada yaşamaya meyilli olduğu*” nu belirtmiştir (akt. Okşar 1037).

Zamanla gelişen ve değişen toplum düzeni sosyal yaşam temayüllerine de tesir etmiş; akabinde iskân edilmiş toprakların fizikî emniyetini ve sakinlerin asayişini sağlama ihtiyacı artan oranda hissedilmiş hatta bu gereksinim toplum bekası için zorunluluk hükmünde değerlendirilmiştir. Bunun için düzenli ve her vakit hazır bir savaş gücü tedariki, bu doğrultuda tasarlanmış tedbirlerin öncülü olmuştur. Nitekim ordu sözcüğü Eski Türkçede “*Hakan’ın oturduğu şehir*” anlamına gelmektedir.⁵ Şehir ve toplum muhafazası için düşünülmüş yöntemlerin belli planlamalar eşliğinde uygulanmış kurallar aracılığıyla gerçekleştiği bilinir. Bir diğer deyişle alınacak önlemler mevcut şartların ve olabilecek tehlike ve zorlukların “*muhasabe*”sini gerektirmektedir. Dolayısıyla savaşan tarafların çarpışma “*kural*”ları hesap edilir. Bunlar “*askerî birliklerin örgütlenme biçimi, görevlilerin rütbelendirilmesi, ikmal yolları ve askerî harcamalar*” (Tzu 1) gibi hesaplamalardır.

Toplum emniyetini sağlama şartları ya da hazır tutulacak gücün şartları ve bu gücün kaynağı savunma ya da saldırı araçları konusu yani “*kural*”ların hesaplanmasıyla ortaya çıkan askerî durum değerlendirmesi elbette her toplum ve zaman içinde farklılık arz eder. Çünkü toplumların yaşam standartlarının getir-

⁴ <https://bilimveutopya.com.tr/antik-silahlarla-ilgili-10-yeni-bulgu> (erişim: 13.10.2019).

⁵ Kubbealtı Lugatı/*Misalli Türkçe Sözlük* (<http://lugatim.com/s/ORDU> erişim tarihi: 7.10.2019)

diği gereksinimler ikamet edilmiş çevrenin şartlarıncı biçimlenmektedir. Öyle ki halkın yaşadığı bölgenin fizikî şartları ile iklimi ve bunlarla gelişen alışkanlıkların tümü birden yöneten ve yönetilenlerin sosyal niteliklerini, hatta komşu topluluklarla kurulacak ilişkilerin boyutlarını belirlemektedir. Somutlaştırılacak olursa *“giyinme şekli, beslenme temayülleri, tarım faaliyetleri, ticaret ve seyahat alışkanlıkları, meskûn yer seçimi ve bunların dağılımı, insan karakterleri ile halk kültürü gibi pek çok ayrıntı dolaylı veya doğrudan çevresel faktörlerden etkilenen özellikler”*dendir (Doğanay 217).

Hobbes *“iki insan aynı anda beraber sahip olamayacakları bir şeyi isterlerse, çekişme başlar”* (“Leviathan” adlı eser. akt. Gürcan 71) der. Dolayısıyla her yerleşik toplum, sahip olduğu sosyal dinamizm ile güçlü ve donanımlı kuvvetler için çaba harcadığı gibi fertler arası uzlaşımçı kurumlara da destek vermiştir. Böylece toplumların medenileşme merhalesinde yeni sosyal yapılanmalar kaçınılmaz olmuştur. Çoğu dayanışma temalı çeşitli örgütlenmeler toplum içi ve toplumlar arası sosyal çatışmaları engelleyebilmiş hatta teşvik edilmiş birlik ve beraberlik duygusu, ihtiyaç hissedildiğinde beklenen hizmetlerin yapılmasını kolaylaştırmıştır. Örneğin Türklerin İslamlaşmasıyla beraber meydana gelen dayanışma temalı kurumlardan sayılan tekkelerden bazıları *“müridlerini delişmen tabiatlı, garib etvarlı ve savaşçı kişilerden seçmekte, ikamet ettikleri yerleri hudut boylarında ve serhatlerde kurmaya büyük hassasiyet göstermekte ve kabına sığmayan kişilerin enerjilerini fitne gibi içe dönük değil, cihad gibi kudsî ve dışa dönük bir hedefe tevcih etmeyi yeğlemekte”* (Gündüz 100) olduklarından dolayı orduya destek kuvvetlerden görülmüşlerdir. Denilebilir ki, şehir asayişini sağlama gibi bazı tekkelere ait bu tür bir misyon, Anadolu Müslüman topluluğuna özgü bir yapılanma olmasıyla kayda değerdir.

Tarihî kaynaklarda asker sözcüğünün önünde kullanılan *“müstevfi ve müsellah”* yani tam tekmil ve silahlı şeklinde geçen ifadeler, emniyetin sağlanması adına asker denilen güçten istenilenleri de ortaya koymaktadır. Çünkü üstünlük elde etmek için saldırı ve savunma gücünün yeter seviyede yani ordunun tam tekmil hazır olması gerekir. Örneğin Hitit Fırtına Tanrısı için yapılan sonbahar kutlamasını anlatan bir tasvirde betimlenen *“gençlerin: ‘Hatti adamlar’ ve ‘Maşa adamları’ olarak iki takıma ayrılıp, Hatti adamlarının silahlarının/topuzlarının bronzdan, Maşa adamlarının silahlarının/topuzlarının ise kamıştan olması nedeniyle, temsili dövüşün kazanan tarafı olarak ‘bronz topuzlu Hatti adamları’nın ilan edildiği ritüel, gücün silahla gelen zafer karşılığında sembolleştirilmesi açısından önemli bir kayıttır”* (Özkan 242).

Tunyukuk Yazıtı Kuzey yüzünde (28) usın süñüğün açdımız...süñüştümüz, sançdımız ...kağanka kırkız bodunu icikdi yükünti/ *“(uykuları)nı mızraklarımızla açtık...Savaştık, mızrakladık Kağana Kırkız halkı teslim oldu”* (Tekin 13) tümce-

lerinde mızrakla gerçekleşmiş bir baskının galibiyetle sonuçlandığı bildirilir. Yalnız bu lehte sonucu hazırlayan sebebin mızrak/ silah gücü ile birlikte önceden tasarlanmış saldırı amaçlı bir planlama olması önemlidir. Yazıtlarda geçen Alp Şalçı ak atın binip tegmiş/ “Alp Şalçı ak atına binip hücum etmiş”⁶ tümcesindeki teg- ya da Kül Tigin ... tokuz eren sançdı/ “Kül Tigin tokuz eri/askeri mızrakladı”⁷ tümcesindeki sanç-, yarağlıg yağıg/ “silahlı düşman”⁸ ifadesindeki yarağlıg, Tabğaç atlıg süsi/ “Çin(in) atlı askeri”⁹ ifadesindeki atlıg sü, süñüş- “savaşmak”, süle- “asker sevketmek” gibi saldırı eylemine ve bu eylemin ne şekilde yapıldığına dair sözcükler savaş kavramı içinde verilmiş örneklerin başlıcalarıdır. Oğuz Kağan Destanı’nda geçen ok ve yay veya Kutadgu Bilig’de geçen ve “*memleketin muhafızı*”¹⁰ gibi görülmüş olan kılıç ile balta ya da yine yazıtlarda bulunan süñüg “mızrak”, kedimlig (toruğ at)/ zırhlı (doru at)¹¹ gibi saldırı-savunma amaçlı yapılmış pek çok alet adı da savaş kavramına bağlı sözcük grubuna dâhildir.

Dede Korkut Kitabı’nda geçen ve bir teslimiyetin ifadesi olarak anlaşılan “*kıılıcı altından geçti/ kılıcı altından geçmek*” (Göksu 417) deyimini ya da araştırma metnimizde geçen “Top/ gülle Atğan Töpe, Çapma/ “çap- / vur-” Yol, Ğazī Ābād” gibi yer adları savaş kavramına bağlı dil verilerinin çok yönlü araştırmalara kaynaklık edebileceğinin göstergeleri olarak kabul edilebilir.

Esasen tümcedeki her sözcük iç içe girmiş etkileşimli bir anlam ağının üyesidir ve aralarındaki etkileşimli ilişki her bağlamda özel bir şekilde değişebilen yapı içerir. Bu itibarla tam tekmil hazır olma ile anlatılan teçhizata/donanıma dair her bir sözcüğün içinde bulunduğu yapı/şekil-anlam alanı özellikleri, diğer sözcüklerle kullanım durumunun bir tesadüf eseri olmadığını gösteren somut veriler taşır. Bu somutlaştırmaları ortaya koyabilmek amacıyla “Fırdevsü’l İkbâl” adıyla kayıtlı Hıve Hanlığı’nın son dönem tarihî olaylarının yer aldığı metin, savaş kavramı açısından ele alınmış; bu kavram alanı etrafındaki sözcükler tarama yöntemiyle belirlenmiş ve bu gramer birlikleri köken ve şekil özellikleri yönüyle incelenmiştir. İnceleme öncesi yaşanan devrin zihniyetini verebilmek için Hıve Hanlığı tarihine değinilmiş; yazının maksadını aşmaması gerekliliği ile bu tarih aktarımının kısa olması gözetilmiştir.

⁶ Kül Tigin Yazıtı Doğu Cephesi: 40.

⁷ Kül Tigin Yazıtı Kuzey Cephesi: 8-9.

⁸ Bilge Tonyukuk Yazıtı II. Taş Doğu Cephesi: 3-4.

⁹ Bilge Kagan Yazıtı Güney Cephesi: 1

¹⁰ Kutadgu Bilig. b.2143.

¹¹ Kül Tigin Yazıtı Doğu Cephesi: 33.

1.1. Hîve Hanlığı ve Firdevsü'l-İkbâl

1512-1920 yılları arasında Harezm'de hüküm süren Müslüman Türk devleti olan Harezm hanlığı kurucularının Yâdigâr Han soyundan gelen İlbars ve Balbars olduğu tarihî kayıtlarda geçmektedir (Budak 79). 17. yüzyılda hanlığın başkenti Hîve'ye taşındığından olsa gerek "18. yüzyıl Rus ve Batı kaynaklarında Hîve hanlığı" şeklinde de adı geçen (Saray 167) bu Türk devleti "Batı Sibiryâ Özbekleri/ Şıbanlılar tarafından Harezm bölgesi" (Özaydın 219; Saray 167) adı verilen yerde tesis edilmiştir.

1500 yılında Özbekleri bir araya getirmeyi başaran Şıbanlılar ile Orta Asya Türkleri tek bir siyasi çatı altında yaşamaya başladılar. "Şıban Han askerî ve siyasi alanda Çingizli geleneklerine bağlı kalmış ve yönetimi altındaki yarı yerleşik halk ile konar-göçer halkın kültürel bağlamda birbiriyle kaynaşabilmelerini sağlayabilmiştir" (Ükten 41). Han'ın 1510 yılında Safevilerle yaptığı bir çarpışma sonrasında ölümü Özbekler arasında bir müddet karışıklık yaşanmasına sebebiyet vermiş. Kısa süreli yönetim kargaşası ardından *geleneklere uygun olarak han soyundan en yaşlı kimse olan amca Küçüm Han, 1530'a kadar* (İskender Beg Münşi. akt. Ükten 45) devlet yönetimini üstlenmiştir. Küçüm Han yeğeni Şıban Han gibi Semerkant'ta kalmış ve devleti bu merkezden idare etmiştir. Yayılmacı anlayıştan uzak bir siyasi tutum benimseyen Küçüm Han'ın idaresinde fetih faaliyetleri daha çok Ubeydullah Han tarafından yürütülmüştür. Kaynaklarda Buhara hâkimi olarak belirtilen ve Şıban Han benzeri fethetme ruhuyla hareket eden Ubeydullah Han Mâverâünnehr'de han ulusunun siyasi birliğine kuvvetlendirmede etkin olmuştur. Küçüm Han sonrası 1533-1539 yılları arasında devlet yönetimi Buhara merkezli olarak ve Ubeydullah Han tarafından sağlanmıştır. Şıban Han kadar Ubeydullah Han da Özbek ulusunun devletleşme sürecinde aktif rol oynamıştır. 1583-1598 yılları arasında da devlet yönetiminde söz sahibi Abdullah Han'dır ve kendisinin başarılı siyasi tutumu sayesinde zayıflamaya meyilli olan Özbek ulus birliği tekrar güçlenmiştir. Ne var ki, "Abdullah Han yerine geçen oğlu Abdülmümin'in 1598'de öldürülmesi henüz güçlü kılınmış bu birlik yapısını sekteye uğratır ve devlet Buhara, Hîve ve Hokand hanlıkları olmak üzere üçe bölünür" (Saray 1993).

Araştırmanın temellendirildiği eserde verilen tarih aralığı 1760-1825'tir. Muhammed Emin İnak (1760-1790)'ın hanlık yönetimini 1763'te ele geçirmesiyle idare Konrat soyuna geçmiştir (Özaydın 219). Muhammed Emin İnak'tan sonra sırasıyla oğlu Avaz İnak (1790-1804), daha sonra ise onun oğlu Eltüzer Han (1804-1806) ve ardından kardeşi ve halefi I. Muhammed Rahim Han (1806-1825) hanlığa başkanlık etmişlerdir (Saray 168). Eltüzer Han yönetimin başına geçtiğinde hanlık tarihinin yazılmasını buyurur ve yazarı tarafından Firdevsü'l-İkbâl olarak adlandırılacak tarih metninin yazılması görevi Mûnis'e verilir. Hîve

hanlarından Ebûlgazi Bahadır Han'ın yazdığı Şecere-i Türk, Harezm topraklarında hüküm süren Hîve hanlığı tarihiyle ilgili en yeni bilgileri içeren ilk eserdir (Bregel 1). Firdevsü'l-ikbâl ise ihtiva ettiği kıymetli bilgilerle Şecere-i Türk'ten sonra en önemli yerli tarih kitabıdır (Togan 224). Hîve ve Buhara hanlıkları arasında gerçekleşen mücadeleleri ve hanlıkların benimsedikleri siyasi tavırları yansıtan bu yerli tarih kaynağı, hanlıkta kullanılmakta olan askerî araçlarla ilgili dikkate değer bilgileri de ihtiva etmektedir.

19. yüzyılda bölgenin önemli bir kuvveti hâline dönüşen Ruslar 1856'dan itibaren Hokand ve Buhara hanlıklarının topraklarını işgal etmek üzere harekete geçmişler; iç işlerinde birlik ve beraberlik uyumunu gerçekleştiremeyen hanlıklar bu durumun doğal sonucu olarak da istilacı saldırılar sırasında birbirlerine destek verememişler. Sonrasında *“Ruslar tarafından 1873'te Hîve teslim alınmış; Bolşevik ihtilali akabinde ilan edilen Harezm Halk Cumhuriyeti (1920) ile hanlık dönemi resmen sona erdirilmiştir”* (Özaydın 219).

Çalışmanın konusu olan savaş kavramı etrafında belirlenmiş sözcük türevlerine ilişkin dil verileri, Hîve Hanlığı'nın son döneminde hanlık emriyle kaleme alınmış bu tarih metnini tarama yöntemiyle elde edilmiştir. Bütüncül bakış açısını verebilme endişesiyle metnin tamamı gözden geçirilmiş olsa da bilhassa 336a'dan başlayan ve sonuna kadar devam eden bölüm, araştırmanın temel bulgularını oluşturmuştur. Eser yazarları Mûnis ve Âgehî devletin resmî tarih yazarlarından ve bu münasebetle ordunun tüm seferlerine katılabilmiş olmaları eserde kayıtlı savaş kavramıyla ilgili sözcük grubunu önemli kılmaktadır. Çünkü tarih yazarlığı görevi, metne kendi döneminde geçerli olan adlandırmaları yeteri ölçüde ortaya koyabilme farklılığı katmaktadır. Nitekim Bregel (1999) *“metindeki aktarım üslubunun bellekte kalmış olanların anlatımına dayanmadığı”*nı ifade eder ve *“tutulan günlüklere benzer dikkatlerin hissedildiği söyleyiş tarzı sebebiyle eserin olayların vuku bulduğu zaman diliminde kaleme alınmış olduğu”*nu bildirir. Tarih kayıtlarını, gerçek zamanlı yapan bu özellik muhteviyatı tabii olarak kıymetlendirmektedir.

Sınırlılıklar

Bu çalışmada İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinin T82 numaralı kayıta bulunan nüshanın 336a-523a (Şişman 2012) varakları arası esas alınmış; savaşa dair sözcükler ile savaş aletleri adları çerçevesinde araştırma sınırlandırılmıştır. Nüshanın geri kalan bölümleri (Kahya 2010; Kaman 2012) ise eserin bütünü üzerinden değerlendirme adına kontrol edilmiş; böylece bulgu çeşitliliğine ulaşmak; sözcük türevlerinin varsa farklı anlam görünümleri aktarılacak istenmiştir. Bu belirlemelerle savaş denilen kadim kavram etrafında kümelenmiş sözcüklerin hanlık toplumundaki izleri, devletin son dönemlerinde

kaleme alınmış bir tarih metni üzerinden takip edilmiş; ulaşılan verilere ait ses ve anlam oluşumlarının türlü disiplinlere katkı sunabilmesi amaçlanmıştır.

Yöntem

Rus işgalinden hemen önce Orta Asya Türk tarihinin bir bölümünü aydınlatan eserde (Şişman 5) yapılan seferlerin konu edinildiği metin parçaları gözden geçirilmiş ve savaşa ilişkin sözcükler ile savaş aletleri adlandırmaları belirlenmiştir. Elde edilmiş sözcüklere dair kavram alanlarının izahı gerektiğinde metinde geçen bağlam temel alınarak anlam çözümlemesi yapılmıştır. Bu adların düzenlenmesinde bulgular sırasıyla:

Türkçe ve yabancı kökenli olmak üzere tasnif edilmiş; yabancı kökenli sözcükler içinden birleşik şekilli olanlar ile Türkçe yapım eki almış olan türevler ayrı başlıklar altında düzenlenmiştir. Sözcüklerin hangi eylem türleriyle kullanıldığını gösteren bölümde Türkçe ve yabancı kökenli sözcükler bir arada abece sırasıyla dizilmiştir. Son aşamada çalışmaya temel alınmış varaklar arasında tespit edilmiş savaş kavramına ilişkin sözcüklere ve savaş aleti adlarının ses-anlam-yapı gelişimi için Muhakemetü'l-Lugateyn/ İki Dilin Muhakemesi'nde geçen dil malzemesine de başvurulmuş; bu bağlamda geçen sözcükler arasında eşleşme ya da benzer olanlar varsa incelemeye dâhil edilmiştir. Araştırma sonucunda verilerin anlam ve biçim özellikleri dikkate alınarak gramatikal ve betimsel değerlendirmeler yapılmıştır.

Bilindiği üzere ordu yapısı Mo-tun Hun Yabgusu (Mete) zamanında onlu sisteme göre tesis edilmiş orduda “*herhangi bir şeyin çok olanı*”¹² anlamına gelen *tümen* en büyük askerî kuvvet olarak sayılmakta ve on bin kişiden oluşmaktaydı. “*Atlı askerlerin vurucu gücü oluşturduğu ordunun kullandığı teçhizatların başında ok, yay, süngü, kargı gelmekteydi*” (Gömeç 105-110). Değişen zaman ile şartların biçimlendirdiği mücadele olgusu savaş kavramına da yeni anlayışlar katmış ve ordu teşkilat yapısı zamanla daha da uzmanlaşmış farklılıklarla donatılmıştır. Nevâî kendi çağının yeni askerî donanımlarına özgü adlandırmalara lugatında yer vermiş; “*savaş kültürüyle ilgili kelimeleri, çeşit çeşit adı olan atların -ve onların vazgeçilmez eşyası eğer ve diğer binit takımının parçalarına kadar- adını saymış ve bu kelimelerin hemen hiçbirinin Farsçada bulunmadığı*”nı (Barutçu 24) bilhassa söylemiştir. Bu itibarla metinde karşılaşılan savaşa ilişkin sözcükler ile savaş aletleri adları anlam ve köken bilgisi açısından ele alınırken Çağatay dili sahasına ait Nevâî'nin bu eseri, Türkçe sözcük bilgisi açısından önemli sayılmış ve lüzumlu görüldüğünde sözcük türetim teşkilleri için bu eserdeki tespitlerden faydalanılmıştır. Bununla birlikte Clauson'un etimolojik sözlüğü ile Steingass Persian-English sözlüğü (1963) sözcük çözümlemesi için diğer

¹² Kubbealtı Lugatı/Misalli Türkçe Sözlük

önemli başvuru kaynaklarından olmuştur. Ayrıca çevrim içi kaynak olarak Kub-bealtı Lugati/ Misalli Türkçe Sözlük kullanılmıştır.

2. Hanlık Tarih Metni Firdevsü'l-İkbâl'de Geçen Savaşa Kavramına İlişkin Sözcükler ve Savaş Aleti Adları

2.1. Savaş Kavramına İlişkin Sözcükler

Bulgular

2.1.1. Türkçe Kökenli Savaş Kavramı ile İlgili Sözcükler

Bu başlık altında tasnif edilmiş kelimeler arasında Moğolca gibi Türkçeye akraba diller de bu başlık altında değerlendirilmiştir.

Eylem Grubunda Olanlar

Mankıtnı çapıp bakındurdılar tümcesinde “ekleme, hâkimiyet altına alma” demek olan *bakındur*-sözü bak- “itaat etmek” eyleminden türemedir. *harāmîlik* kılip *çalğan* yığını buzup Yomutğa çıkmakçı bolup érdi *buz*-“bozmak” anlamındaki sözcük, “haramilik yapan kalabalığı buzup dağıtarak Yomut iline saldırdı” şeklindeki bir tümce içinde bağlam itibarıyla “dağıtmak” anlamındadır; saldıran kimselerin dağıtılması yönüyle de savaş kavramı içinde yer alan bir ifadedir.

“Savaşmak” anlamında olan *sançış*- *sınân*-ı *cân*-*sitân* bile sançıp “can alıcı kargı ile savaşım” şeklindeki metinden alınmış tümcede görüldüğü üzere sanç- “saplamak, batırmak, dürtmek vurmak”tan elde edilmiş işteş çatılı bir türedir ve günümüzde ancak sınırlı örneklerde kalmış bir gövdedir.

Irdad darbandığa *kaşap*/ Irdad derbendini kuşatıp tümcesinde *kaşap*- şeklinde geçen eylem, *Hırmantu* darasığa *kaşaldılar*/ *Hırmantu* deresini kuşattılar tümcesinde geçen *kaşal*- “kuşat-” eylem gövdesiyle kullanılmıştır. Yine aynı eylem gövdesiyle *kaş'a* égirip anda *kaşalıp* dururlar/ *kaleyi* çevirerek kuşatma yaparlar tümcesinde -ıp durur çekimiyle kullanılır; “çıkarmak” anlamındaki *suğur*-sözcüğü *niyâm*-ı *zar-nigârdın* suğurup/ “altın nakışlı kınından sıyırıp” tümcesinde “kınından çıkarmak” şeklindedir ve geçişli yapıyla kullanılmıştır. Belirlenmiş diğer eylem sözleri aşağıdaki gibidir:

açıl- Açılmak; fethedilmek.	alın- Fethedilme, zapt edilmek.
atkula- Oklamak, pek çok ok atmak.	atkulaş- Okla karşılıklı vuruşmak.
atkulat- Ok attırmak	atlan- Savaşmak için ata binmek, savaşa hazırlanmak.
atış- Karşılıklı ok, mermi vb. atarak savaşmak	baltala- Balta ile saldırmak
başkar- Sevk etmek (-a al-)	“cudâ tüşüp hiç tarafğa yol başka-

	ra almayın/ ayrı düşüp hiç bir yöne sevk etmeden”
çapdur- çap- “(at) koşturmak, sürmek”ten. Akın yaptırmak	çapıl- Akın edilmek, hücum edilmek.
çapkal- Karıştırmak	çapkula- Savaşmak, kıyasıya dövüşmek
çapkulat- Savaştırmak, yağmalatmak.	çapma yol: Ters tarafa düşen yol ¹³ “Andın ötüp çapma yolğa bardılar/ Oradan geçip çapma/sapa yoluna vardılar”.
çaptur- Yağmalatmak, akın ettirmek. “ëlin çapturmakğa/ ilini yağmalatmaya” kabal- Kuşatılmak, muhasara edilmek.	çıkar-: aradın çıkar- “adam öldürmek”
karat- İstikamet verdirmek (Birlikleri yönlendirme açısından savaş kavramına bağlı bir sözcüktür).	sındur- Parçalamak. (Kuvvetleri sindirmek açısından savaş kavramına bağlı bir sözcüktür).
olcala- olca “ganimet”den. yağmalamak, esir olarak almak.	talaş- Dalaşmak, kavga etmek.
süren sal- Hücum etmek; savaş çığığı atmak.	tarqa- (Ordunun) Dağılma, gevşeme. “her tarafğa tarqap/ her tarafa dağılıp” tarqat- dağıtmak
talat- Yağmalatmak.	toquş- Savaşmak.
uruş- Savaşmak	uruştur- Savaştırmak
yağık- Düşman olmak; düşmanlık beklemek.	yaraştur- Barıştırmak
yaqalaş- Birbirinin yakasını tutmak.	yavla- Savaşmak. yavlaş- Karşılıklı düşman olmak.

¹³ Ötil II: 356 (Özbek Tilining İzohli Lugati).

İsim Grubunda Olanlar

/+Cl/ Yapım ekinin kullanıldığı Moğolca *tavaçı* sözcüğü tavaçılar ırsâl kılıp/ “görevliler gönderip” tümcesinde de görüldüğü üzere “kumandanın emirlerini ulaştırmaya görevli zabıt” demektir; oğruğ u bunanı köçürtürmey/ “askerî baraka ve teçhizatı kaldırmadan” tümcesindeki *oğruğ, buna* ikileme gibi düşünülmüş yakın anlamlı sözcüklerdendir. “Talan edici” demek olan çapğuncu, çapğuncuların kişi öltürüp tümcesindeki kullanımı sebebiyle “akıncılarından birini öldürüp” şeklindedir. “Gözcü” anlamındaki “karavul” sözcüğü karavulluk amrığa...ifadesinde “bekçilik görevine...” anlamındadır. “Yanına katmak, eklemek” anlamlarıyla bilinen koş- eylemi ile birlikte kendisiyle aynı seslere sahip isim köklü şeklinin kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Örneğin *koşdın iki kişi yâ üç kişi ilgeri barıp* tümcesinde sözcük isim köklüdür ve “hane, otağ” anlamındadır; bağlama göre “birliğin mevzilendiği yer” ifadesi taşımaktadır. Eski Türkçe tarkan sözcüğünden yapılmış bir türev olan *tarhanlıg* sözünün tümce içinde “tarhanlıg yarlıgın marhamat u muruvvat étip al tamga bile zinat bağışladı” şeklindeki kullanımı, “Çağatay kabilesinden olma” anlamını akla getirmektedir. Bu durumda bağlama göre sözcük anlamının “bahşedilen muafiyet” şeklinde yorumlanması mümkündür. “Dolu dizgin saldırı” anlamındaki *yurtavul* sözü ise yurtavul için ruşat alıp “hücum için izin alıp” tümcesindeki bağlama göre “atlı hücumuyla/saldırısıyla yağmalama” gibi bir ifadeye işaret edebilmektedir. Tespit edilen diğer sözcüklerin listesi aşağıda sıralandığı gibidir:

açmağ Fethetmek	almağ Fethetmek, zapt etmek; can almak
başçı Kılavuz	baranğar Moğ. Ordunun sağ kolu.
baydağ Eski Türk. batraq. Bayrak	bekevül Moğ. Aşçı.
bölek Bölük, grup	cavâzçı Yolda nöbet bekleyen asker.
cuvanğar Moğ. Ordunun sol kolu.	çekmek Ordu sevk etmek.
çep İstihkam, sığınak, barınak, set	çapar Akın, çapul, karışıklık; haber getiren, atlı haberci, tatar.
çapavul Moğ. Düşman üzerine akın etmek; yağma, hücum, bas-kın.	çapavulçı Yağmacı, akıncı
çapavulçıluy Yağmacılık.	çapğun Akın, yağma.
çapılğan Akın	çapğuncu Akıncı, akın eden. Krş.

	çapğunçı
çavuş (Eski Türk. çavuş “birlik komutanı”) Elçilik, idari işler gibi hususlarla görevli kimse.	çerik Asker, ordu.
çıkmaççı Saldırgan.	haravul Moğ. Gözcü. Krş. kıaravul.
haraval Moğ. Gözcü.	haravallık Gözcü olma durumu; nöbetçi. Krş. kıaraval.
ılğarî (Ar. “î” nispet ekiyle) Bir hafif süvari birliği.	ķonuş Ordugah.
ķoşun (<Moğ. kosigu) Bölük, ordu	ķoşunāt (Arapça “āt” çokluk ekiyle) Bölükler.
ķorğan Kale, hisar.	kozğalamak Kavga etmek, zarar vermek.
küren (<Moğ. küriyen) Çerge, asker halkası, saf.	mañlay Moğ. “alın’dan” Ordunun ön kolu.
otağa (<Moğ. otuğa[n]) Taç, savaş sırasında başa takılan sorguç.	oğruk Moğol çadırı, askerî baraka.
oķçı Ok atan kimse, kemankeş, tîrendaz.	ordu (<Moğ. orda) Ordu.
Savaş Çarpışmak iki leşker, iki yandın savaşıp	senger Tabya, siper, hisar.
süren Hücüm, saldırı, savaş çığlığı.	talamaķ Yağmalamak.
talan Yağma.	talap Yağma.
toķsavul “toķsavul başı”. Bir rütbe adı (Bayrak koruyucusu, bayraktar).	tuğçı Savaşlarda tuğları menzilden menzile taşıyan görevli.
tutsaķ (Eski Türk. tutsıķ < tut-) Savaşta ele geçirilen, düşman, esir.	tümen (Eski Türk. “herhangi bir şeyin çok olanı”) On bin, büyük küme (Bin sayısıyla birlikte kullanıldığında abartılı çokluk ifade eder.)
tümenāt Tümenler, kalabalık askerî birlikler.	urmak urmaķdın Vurmak, çarpmak, hızla indirmek.

uruş Savaş	yağı Düşman, hasım
yağıvuyav ikileme. Düşman	yağıgerlik Düşmanlık
yağma Çapul, akın.	yağma vu <i>tārāc</i> İkilime. Akın
yalav/ bayrak	yarağ Silah; hazırlık. Krş. Yarağ.
yarağ Silah; hazırlık. silah u yarağ; esbāb u yarağ “si- lah” ol iltimāsın mabzūl tutup yol yarağın ve safar asbābın mu- hayyā u āmāda kıldı “yol hazırlı- ğı”	yasakçı (<i>zābıṭ</i> u yasakçı) Güvenliği sağlayan memur.
yarlıg Ferman, buyruk.	yasal (yasa- “düzenlemek”ten) Dü- zen, saf Ar. Sıra, dizi.
yasav Saf, dizi, tertip, düzen.	yasavul (Eski Türkçedeki +ağu, +egü ekinden Moğ. -avul, -vul eki) Dü- zen, nizam.
yürüş Sefere çıkma.	yüzbaşılık Yüz başı olma durumu.

2.1.2. Yabancı Kökenli Savaş Kavramı ile İlgili Sözcükler

Bu grupta yer alan sözcükler müteradif kullanımlarıyla ilgi çekicidir. Örneğin taḥakkumāt u tasalluṭāt/ “baskı yapma ve musallat olma”, ḥayl u sıpāh/ “ordu”, tek ü tāz, pūy u tek gibi ikilemeler ya da yezek u ṭalāya aylan turup/ “öncü as-kerleri dolaştırıp” tümcesindeki gibi bir kullanım bu türden örneklerdir. Yabancı kökenli olarak belirlenmiş sözcük sıralaması aşağıda belirtildiği gibidir:

abṭāl Ar.Cesur savaşçılar, kah- ramanlar.	āvīz Far. Savaş yeri.
‘asker Ar.	bahādur (Far. bahādur<Moğ. bağatur)
bārū Far. Kale duvarı.	burda Far. Savaş esiri.
caş Ar. Asker, ordu	cuyūş Ar. Askerler, ordular
dılīr Far. Cesur	dılīrāna Far. Yiğitcesine
erg Far. Kale.	haycā Far. Savaş
farḥāş Far. Savaş	maymana Ar. Ordunun sağ kanadı.
maysara Ar. Ordunun sol ka-	mergen “tüfekli asker”

nadı.	
muḥāraba Ar.Savaş.	mubārazāna Yiğitcesine.
muḥāşamat Ar. Düşmanlık	muḥāşara Ar. Kuşatma, sarma.
muḳātalat Ar. Savaşlar	muḥārabāt Ar. Savaşlar.
mubārazat Savaş	musallaḥ Ar. Silahlanmış, silahlı.
nahb Ar. Zorla almak.	nafir Ar. Savaş için hazırlanan topluluk.
rāyāt Ar. Sancaklar, bayraklar	ramz Far. Savaş
seffāk Ar. Kan dökücü.	şavlat Ar. Ani saldırma.
sıtiz Far. Kavga, dövüş, çekişme.	sınāt Ar. Yok etme.
sıtıza Krş. sıtiz	şıyālat Ar. Karşılıklı saldırı, muharebe, dövüş.
yamīn Ar. Ordunun sağ kolu.	yasār Ar. Ordunun sol kolu.
yezek Far. Öncü, bekçi.	żarb Ar. Çarpma, darp.

2.1.2.1. Birleşik Şekilde Olanlar

At, tüm Türk devletlerinde olduğu gibi Çağatay ulusu için de ordunun temel unsurlarındandır. barḳ-sur‘at raḥş/ “Şimşek gibi hızlı at” tümcesindeki gibi atın hızı mücadelede başarı açısından önemsenir. Çünkü birliklerin sahip oldukları hareket kabiliyetleri elde edilecek zaferlerle doğru orantılı görülmektedir. Örneğin ordu-yı keyhān-puy tamlamasında ordu “arzin koşucu kuvveti” olarak nitelenmiştir. “Can evi” anlamındaki ḳalb-gāḥ “savaşta ordunun sağ ve sol kolları arasında başkumandan ve maiyetinin merkez birliklerinin bulunduğu yer anlamıyla a‘dā sıpāhınıñ ḳalb-gāhıḡa aralaşıp/ “düşman ordusunun bulunduğu yere karışıp” tümcesinde kullanımıyla yer almaktadır. Diğer birleşik şekillerle ilgili sıralama ise şöyledir:

adāvat-taḥmīr Ar. Düşmanlıkla yoğurulmuş.	‘adū-keş Far. Düşman çeken.
ātaş-bāzlık Fişekçilik.	bar-güstüvān Far. (At binek hayvanların üzerine) Zırh.
ceng-cūy Far. Kavgacı.	dārū-gīr (<Far. dār-u-gīr, dār-gīr) Kavga, savaş
cubā-ḡāna Ar. cephanelik.	

daryā-ḥurūş cuyūş/ Deniz kadar coşkun ordu	duşman-güdāz Far. Düşman mahveden.
duşman-keş Far. Düşman çeken.	duşman-köb Far. Düşman vuran.
duşman-şikār Far. Düşman avcısı.	duşnām-andūz Far. Sövgü dolu, düşmanlık dolu.
farḥāş-cū Far. Savaşçı.	fath-āyat (Sancak, bayrak için) Fethin süsü.
fath-nāma Far. Fetih mektubu.	firūzmand Far. Talihi açık, kazanan, fetheden.
gīr u dār Far. Savaş, savaşın gü-rültülü karmaşası.	gülüle-andāzlık Gülle atıcılık.
gürg-āştī Far. Samimiyetsiz barış.	ḥabar-rukūb Far. (Savaş için) Biniş haberi.
ḥuşūmat-pijūh Hasımca casusluk.	haycā-ma'reke Savaş meydanı.
hamāvard Far. Rakip, muhalif, hasım, düşman	ḥaşm-şikār Düşman avcısı.
ḥarba-dıl-āvar Cesur süngü, yürekli mızrak.	haycā-ma'reke Ar. Savaş meydanı.
ḥūn-faşān Far. Kan saçan.	ḥūn-rīz Kan döken.
kār u zār, kārzār Far. Savaş	ķidḥ-paymā Dolaşan ok.
kīne-güzār Far. Kinli, kindar.	ķiyāmat-ḥurūş Aşırı coşkun "sıpāh-ı nuşrat-panāh ve cuyūş-ı ķiyāmat-ḥurūş/ Zaferin uğrağı ordu ve hınç dolu sayısız asker"
leked-köb Far. Saldırı.	leşker-gāh Far. Ordu yeri, kışla, ordugāh.
	ķūr-ḥāne Far. Tophane.
leşker-keş Far. Askerleri idare eden.	leşker-şiken Far. (Düşman) Askerleri bozan, kıran.
livā Ar. Bayrak, sancak; komutan.	ma'reke-ārāy Savaş alanını süsleyen.
ma'reke-gīr Savaşan.	ma'reke-sāz Savaş yapan.

mubārazat-āgāh Savaş sanatını bilen, tanıyan.	mubārazat-āşār Ar. Savaş nişanesi, savaşı.
mubārazat-aṭvār Ar. Kavgacı.	mubārazat-intisāb Ar. Mücadelenin bağımlısı, mücadeleci.
mubārazat-kīş Ar. Kavgacı.	mubārazat-nişān Savaşçı, kavgacı.
mubārazat-şī'ār Savaşçı, yiğit.	mubārazat-taḥmīr Ar. Savaşın mayalanması, savaşla özleşme.
nabard-āzmāy Far. Çok savaşlara girmiş çıkmış tecrübeli kimse.	nabard-ārā Far. Savaşı süsleyen.
nīzā-bāz Mızraklı, mızrakla oynayan.	pūlād-mānd Far. Çeliği olan, çelik.
razm-āgāh Far. Çarpışmayı, savaşı bilen.	razm-āzmāy Far. Savaş gibi, kavgalı bir şekilde.
razm-cūy Far. Savaş arayan, savaşçı.	razm-gāh Far. Savaş yeri, harp meydanı.
razm-ḥ(v)āh Far. Savaş isteyen.	Rustam-āyīn Far. Rüstem huylu.
Rustam-figen Far. Savaşçı ve pehlivan olan Rüstem'in yıkıcı gücü.	Rustam-mişāl Savaşçı Rüstem gibi.
Rustam-şükūh Far. Rüstem haşmeti.	Rustamāna Far. Rüstem gibi, Rüstem'e benzer.
şaf-dar Far. Savaşçı, cesur, safları kıran kişi.	şaf-şiken Far. Savaşçı, safları kıran, düşmanı yenen.
şaf-şiken Düşman saflarını kıran, bozan, düşmanı yenen (kimse), galip.	şalābat- āgīn Kuvvetli, sağlam, metin.
şalābat-āmīz Kuvvetli, sağlam.	şalābat-engīz Kuvvetli.
sar-'asker Ordu kumandanı.	sar-dār Far. Kumandan, başkumandan.
sar-daftar En başta bulunan, önder, başkan, reis.	sar-ḥād (<sar-ḥadd) Sınır başı, hudut. şaf-zan Far. Savaşçı, safları vuran.
saṭvat-āşār Ezici kuvvetlere sahip olan.	sıpah-bad Far. Hükümdar, başkumandan. Korgeneral.
sıpah-būd Far. Başkumandan.	sıpah-dār Far. Başkumandan. Krş.

	sıpāh-dār.
sıpāh-dast-gāh Far. Ordunun kudreti.	sıpah-sālār Far. Başkomutan, serasker.
şabī-ḥūnFar. Gece baskını.	sītāra-sıpah Far. Yıldız ordusu.
sītīza-kār Far. Kavga eden, kavga ve çekişmeden hoşlanan, kavgaçı.	şīr-bāzū Far. Aslan kuvveti.
şīr-bīşa Far. Orman aslanı.	şīr-çengāl Far. Aslan pençesi.
şīr-efgen Far. Aslan yıkan.	şīr-gīr Far. Aslan zapt eden.
şīr-mānand Far. Aslan gibi.	şīr-sītīz Far. Savaş meydanının aslanı.
şīr-şikār Far. Avcı aslan.	şīr-şikūh Far. Aslan dehşeti.
şīr-zor Far. Aslan kuvveti.	türk-tāz Far. Yağmalama, çapul.
tīg-gīn Far. Kılıçlı.	tīg-zan Far. İyi kılıç kullanan.
tüfenk-andāz Far. Tüfek atan asker.; ḥadeng-andāz Far. Ok atan asker; tīr- andāz Far. Ok atan asker.	vağā-bīşa Far. Savaş ormanı.

‘asākir, cuyūş leşker, sıpāh, sıpah

‘asākir-i davlat-ma‘āşır “devlet eseri askerleri”

Aşağıda sıralanmış birleşik şekiller ‘asākir sözcüğü ile tamlama oluşturmuş söz takımlarıdır. Metinde “asker” sözü çeşitli vasıflarıyla anlatılmak amacıyla Fars dili kuralına uygun tamlamalar içinde kullanılmıştır.

fīrūzī-āşār “Meymenetli askerler”	humāyūn “Hükümdara ait askerler”
manşūr kıl- “ordunun zafere ulaştırması”	nuşrat-ancām “Her savaşı zaferle sonuçlanan ordu”
nuşrat-āyāt “Zaferin belirtileriyle özleşmiş ordu”	nuşrat-iltizām “Zaferi sabit ve devamlı olan ordu”
nuşrat-ıştımāl “Zaferle kuşatılmış, çevrelenmiş ordu”	nuşrat-ma‘āşır “Allah yardımının izleriyle özleşmiş ordu”
nuşrat-panāh “Zafer hamisi or-	zafar-farcām “Akıbeti zafer olan ordu”

du”	
zafar-ma’âşır “Zafer belirtileriyle özleşmiş ordu”	zafar-tavamân “çifte üstünlük sahibi ordu”

cuyûş-ı kıyâmat-ğurûş “hınç dolu sayısız asker”

leşker-i davlat-aşar

Aşağıda sıralanmış birleşik şekiller *leşker* sözcüğü ile tamlama oluşturmuş söz takımlarıdır. Ordu anlamındaki “leşker” sözü çeşitli vasıflarıyla anlatılmak amacıyla Fars dili kuralına uygun tamlamalar şeklinde metinde mevcuttur.

firûzî-aşar Bahtlı	ğasârat-aşar “Zarar nişanesi ordu”
kıyâmat-âğîn “vahşetli sayısız asker”	kıyâmat-aşar “vahşet izleriyle özleşmiş sayısız asker”
kıyâmat-hucûm “vahşetle saldıran sayısız asker”	nuşrat-aşar “zafer izleriyle özleşmiş ordu”
nuşrat-şî’âr “zaferle sıfatlanmış ordu”	sa’âdat-aşar “mutluluk veren talih izlerini taşıyan ordu”
sayl-aşar “sel kadar coşkun ordu”	sengîn Taş kadar sert ve dayanıklı ordu.
şaytanat-âşâr “kurnazlık izleri sahibi ordu”	yigit-aşar “cesaret sahibi ordu”
zafar-aşar “zafer sahibi ordu”	zafar-farcâm “her savaşı zaferle sonuçlanan ordu”
zafar -nişân “zafer sahibi ordu”	zafar-tav’âm “çifte üstünlük sahibi ordu”

sıpah-ı calâdat-âşâr “cesareti alışkanlık edinen ordu”

Aşağıda sıralanmış birleşik şekiller *sıpah*, *sıpâh* sözcüğü ile tamlama oluşturmuş söz takımlarıdır. Metinde “sıpah” sözü çeşitli vasıflarıyla anlatılmak amacıyla Fars dili kuralına uygun tamlamalar şeklinde kullanılmıştır.

calâdat-güstar “cesaret duygusu kendisiyle özdeşleşmiş, yiğitlik yayan ordu”

calâdat-şî’âr “cesareti alışkanlık edinen ordu”

carrâr-ı kîne-güzâr “öç alan, kin besleyen ordu”

davlat-dast-gâh “devlet gücünde ordu”

davlat-panâh “devletin sığınağı ordu”

- hızlān-dast-gāh “zelillik, lütufsuzluk”
hızlān-panāh “sefalet yuvası kuvvetler”
hok-ṭıynat “domuz tıynetli kuvvetler”
hūn-hār “kan içici kuvvetler”
hūn-rīz “kan dökücü kuvvetler”
husrān-panāh “zarar ziyan uğrağı kuvvetler”
kesāfet-āgāh “sıkıntı haberi olan kuvvetler”
kīyāmat-āgīn “vahşet dolu sayısız asker”
kīne-güzār “kin besleyen kuvvetler”
maymanat-intībāh “kutluluktan gafil olmayan ordu”
nekbet-panāh “musibet uğrağı kuvvetler”
nuşrat-āgāh “üstünlük bilgisine sahip yetkin kuvvetler”
nuşrat-āşār “üstünlük etkileriyle özleşmiş ordu”
nuşrat-dast-gāh “üstünlük kudretiyle özleşmiş ordu”
nuşrat-iltizām “üstünlüğü mutlak gerekli ordu”
nuşrat-iltivā “üstünlükle sarmalanmış ordu”
nuşrat-intimā “üstünlük sahibi ordu”
nuşrat-iştīmāl tart-/ çek- “üstünlükle özleşmiş nitelikleri çeken ordu”
nuşrat-iktināh “zaferin künhüne sahip ordu”
nuşrat-nişān “üstünlük izleriyle özleşmiş ordu”
nuşrat-panāh “üstünlük uğrağı ordu”
nuşrat-şī’ār “üstünlüğü alışkanlık hâline getirmiş ordu”
sa’ādat-āşār “kutluluk etkileriyle özleşmiş ordu”
sa’ādat-nişān “kutluluk belirtileriyle özleşmiş ordu”
sahm-gīn “dehşetli ordu”
şacā’at-dast-gāh “cesaret gücüyle özleşmiş ordu”
şacā’at-luzūm “gereken cesarete sahip ordu”
şamātat-şī’ār “gürültüyü âdet edinmiş ordu”
şīr-sıtīz “savaş meydanının aslanı askerler”
zafar-āgāh “üstünlükten duygusundan gafil olmayan askerler”
zafar-āşār “üstünlük izleriyle özleşmiş askerler”
zafar-dast-gāh “üstünlük gücüne sahip askerler”
zafar-ḳarīn “zafere sahip, üstünlükle donanmış ordu”
zafar-līvā “üstünlük sancağı sahibi ordu”

zafar-panāh “üstünlük uğrağı ordu”

zafar-parvar “üstünlüğü seven, her zaman muzaffer olan ordu”

zafar-şî’ār “zafer nitelikli, zaferi şîar edinmiş ordu”

zālālat-dast-gāh “lutufsuz kuvvetler”

2.1.2.2. Sözcük Grubu Olanlar

atlığ çerik “Atlı asker”

atlığ nöker “Atlı asker” (nöker Moğ. “arkadaş, hizmetçi”den asker)

cura ağası “Bir rütbe adı”

yüz başı “Bir rütbe adı”

2.1.2.3. Yapım Eki Almış Olanlar

‘ālam-gīrlīğ	Ar. Dünyayı fethetme durumu.
cahān-küşāyılığ	Dünyayı fethetme durumu.
duşmanlık	Düşman olma durumu.
ğazālīğ	Din uğruna savaşma durumu.
harāvallık	Gözcü olma durumu
h(v)ün-dārlik	Kanlılık, düşmanlık.
h(v)ün-faşānlik, h(v)ün-faşānlik	Kan saçma durumu.
hün-rīzlik	Kan dökme durumu
kal’a-dārlik	Kale muhafızı, dizdārlik.
kal’a-güşāyılığ	Kale zapt etme durumu. Karş. kal’a-güşāyılığ
qarāvullık	Gözcü kuvvet olma durumu, nıgeh-banlık
karnaycı	Boru çalan
kişvar-küşāyılığ	Ülke fethetme durumu
maydān-dārlik	Savaş meydanına hakim olma.
mülk-sitānlik	Ülkeyi alma, fethetme durumu.
sılaḥ-şōrlık	Silahşörlük. Krş silaḥ-şōrlık
sıpah-dārlik	Başkumandan olma durumu.
sıpāhsız	Ordusuz.
suyūf-andāzlik	Kılıç atan, kılıç kullanma durumu.
şamḥālçı	Ağır, uzun namlulu tüfek kullanan kimse.

tabar-dârlîğ Balta yapımıyla uğraşma, baltacılık
tîğ-zenlik Güzel kılıç kullanma durumu.
tüfeng-andâzlık Tüfek atma durumu.
tüfeng-bâzlık Tüfek kullanma durumu.
yağı-gerlik Düşmanlık, hasımlık, muhalefet etme hâli.

2.1.3. Yabancı – Türkçe Kökenli Savaş Kavramı ile İlgili Sözcüklerin Birlikte Kullanıldığı Eylem Türleri

Metinde kullanılan yardımcı eylemler genel bağlamda Türkiye Türkçesinden çok farklı değildir; ét-, eyle-, kıl- yanında tüz- tart-, tur- gibi sık kullanımlı yardımcı eylemler isim unsuru ardından getirilerek birleşik eylem yapıları tümceler kurarlar. Söz gelimi Moğolca *ğacarçı* Bahâdurnı aña *ğacarçı* étip tümcesinde “Bahadırı ona kılavuz edip” şeklinde yardımcı eylem olarak kullanılmıştır. Aynı kullanım Sar-dârni başçı étip kün çıkar cānıbğa ılğar kılıp / “askeri rehber ederek doğu tarafına süvari birliği sevk kıl-” tümcesinde de mevcuttur; *kał’aniñ aıtrāf u cavānıbin aylanıp/ kalenin etrafını çevirip* tümcesinde “çevirmek, ihata etmek” anlamıyla kullanılan *aylan-* ihtiyāt yüzidin yezek u *çalāya aylan turup/ ihtiyat sebebiyle keşif kuvvetleri dolaştırıp* tümcesinde *tur-* yardımcı eylemiyle “dolaştırmak” anlamında kullanılmıştır. “Sefere çıkma” anlamındaki *çarh-ı gerdān üze yürüş eyledi/ felek üzerine sefere çıktı* tümcesinde *yürüş* sözcüğü *eyle-* yardımcı eylemiyle, *kaşdığa yürüş étip durur/ amacıyla sefer eyledi* tümcesinde *ét-* yardımcı eylemiyle; *kał’a üstige yürüş kılıp durur/ kale üzerine sefer etti* tümcesinde *kıl-* yardımcı eylemiyle birlikte kullanılmıştır. “Asker dizisi” anlamı ile kullanılmış *şaf sözü tüz- eylemiyle yasār u yamīn şaf tüzüp* ordunun sağ ve sol kanatlarını sıraya dizip” şeklindedir. Yine aynı sözcük “çekmek, hizmete sokmak” anlamlarına gelen *tart-* eylemiyle *darvāza yavukıda şaf tartıp/ “kale yakınında (birlik) saflarını dizip”* şeklinde belirlenmiştir. Diğer kullanım örnekleri aşağıda sıralandığı gibidir:

amān tut- Emniyet tahsis etmek (imdat isteyeniyi yardıma kavuşturmak anlamında savaş ile ilgili kavramlar arasında zikredilebilir).
at çap- at koşturmak (Örnek tümcede görüldüğü üzere askerî eğitim açısından düşünülmüş bir kullanımdır)on künğaça her kün hem ol nav’ at çapar/“on gün(e) kadar her gün o tarzda at koşturur”
’adāvat kıl- düşmanlık yapmak

bar-güstüvân/ zırh kııl- (at gibi bir binek üzerine) zırh yapmak
çapavul buyur- “düşman üzerine hücumu isteme”.
çapavul kııl- düşman üzerine akın yapmak
çapavul ur- düşman üzerine saldırmak
çapavul yetkür- düşman üzerine akıncıları götürmek
çapar bol- yağmalamak.
çapar ét- yağma emrini yerine getirme, yağmalamak
çapar kııl- yağmalamak
çapar yüber-/yiber- yağma yapacak kuvvetleri göndermek, saldırı emrini vermek (leşker ihzârı için memâlik-i maħrûsağa çapar yiberdi/ “asker hazırlığı için mahfuz ülkelere haberci gönderdi”)
çapavul bol- akın yapmak
çapavul buyur- akın yapmak
çapavul kııl- akın yapmak
çapavullar ur- hücum etmek.
çapturup durur ér- akın yaptırmak
çerik bol- asker olmak
çerik tart- asker çek-
çerik yığna- asker toplamak
esîr ét- esir etmek
ğacarçı ét- rehber etmek.
ğârât ét- ganimet etmek
ğârât kııl- ganimet yapmak
ğârât kıldur- yağmalatmak.
ğârat buyur- yağmalatmak
gürg-âştî kııl Far. samimiyetsiz barış.
hamla ur- vurmak.
hûn-rîzlik körgüz- kan dökücülük yapmak
karavullıķ ét- gözcülük etmek.
katilğa yet- katledilmiş, maktule ulaşmak

katilğa yetkür- maktule ulaştırmak
küren ét- küren (“asker halkası, asker”den). asker etmek.
küren tart- safları çekmek.
leşker tart- sefer düzenlemek
leşker-gâh ét- ordugâh etmek
leşker-gâh kııl- ordugâh yapmak
leşker-keş kııl- “leşker-keş/ asker çeken” askerleri idare eden, kumandan.
mu’asker bol- asker karargâhı olmak
mu’asker kııl- “mu’asker-i ‘asâkir-i manşûr kııl- / zafer sahibi ordunun” karargâhı yapmak
muḥârasatığa buyur- Korumak.
muḥâşara kııl- kuşatma yapmak
muḥâşara kıldur- kuşatma yaptırmak
muşâlaḥa kıldur- barış yaptır-, anlaşmayı sağlama.
nuşrat-âyât kııl- zaferin belirtilerini ortaya çıkarmak.
nuşrat-ma’âşır ét- zafer izlerini izhar etmek.
nuşrat-ma’âşır kııl- bk. nuşrat-ma’âşır ét-
nuşrat-şî’âr bol- zafere alışkın olmak
nafir çek- savaş topluluğunu çekmek, hareket ettirmek.
nafir tart- bk. nafir çek-
nahb ur- yağmalamak.
ramz kııl- savaş yapmak
sınât kııl- yok etmek
tārâc kııl- yağma yapmak
tārâc kıldur- yağmak yaptırmak
tārâc ét- yağma etmek
savaş eyle- savaşmak.
savaş sal- saldırmak.
senger kazdur- siper kazdırmak

senger kııl- istihkâm yapmak
sıpah çek- asker çekmek
sıtız eyle- savaş eylemek
sıtıza-kâr bol- kavgacı olmak
şabî-ḥün ur- gece baskını yapmak.
talaf bol- ölmek.
ṭalāya aylantur- bekçi dolaştırmak
tīg-gīn kııl- kılıçlı yapmak
türk-tāz kııl- yağmalama, çapul yapmak.
‘ulūfa bër- asker maaşı vermek.
yasav çek- (Moğ. yasa- “düzenlemek”) saf çekmek, dizi tertip etmek.
yav bol- düşman olmak
yavnı yavla- düşman karşısında mücadele etmek
zafar-ma‘āşır kııl- üstünlük izleri izhar etmek
zarba yètkür- darp etmek.
zarbat ur- darp etmek.

2.2 Savaş Aleti Adları /Savunma ya da Saldırı Amaçlı Alet Adları

2.2.1. Türkçe Kökenli Savaş Aleti Adları

balta Eski Türk. baltu> baldu. Teber, savaş âleti.
başağ okun ucuna geçirilen demir ve bu demirin sivri ucu, temren ve temren ucu
dubulğa Moğ. Tolga, miğfer, çelikten başlık
kağkan < Moğ. kağka’dan. Kendini koruma amaçlı elde tutulan siper.
kiriş Ok yayının iki ucu arasına gerilen esnek bağ; (yayının kirişi)
multūk tüfeğe benzer bir çeşit ateşli silah. Türkiye Türkçesi Tarama Sözlüğü’nde bu kelimenin <i>multık</i> “tüfek” şekli bulunmaktadır; “multūk okı tégip/ “ateşli silahın oku ulaşır” örneğinde sözcük ok sözüyle birlikte kullanılmıştır. “şamhâlçılar ve multūkçı mergenler” ifadesinde tüfek kullanan asker anlamında

ikili kullanım/sinonim şeklindedir.
ok Yay denilen aletle fırlatılan ve ucunda sivri bir demir bulunan ince kısa değnek, tır.
tepengü Moğ. depingi. Eyerin etrafı ve kenarı.
top Gölle atan ateşli silah.
yay İki ucu arasında bir kiriş gerili olan eğri ve esnek ok atma âleti, yay.
yona (Eski Türk yonak) eyerin altına konan keçe, teğelti.

2.2.2. Yabancı Kökenli Savaş Aleti Adları

'arrāda Ar. Bir mancınık çeşidi (yanıcı maddeleri atmak için)
barçam Far. perçem'den. Bayrak, sancak ve mızrak gibi âletlerin tepesine konulan püskül
cavşan Far. Zincir ve puldan yapılan örme zırh
çoşan Far. cevşen. Zırhlı giysi, zırh
çavğān Far. Cirit müsabakasında atılan değnek. (Askerî talimlerde kullanılan bir âlet olması sebebiyle savaşla ilgisi bulunmaktadır)
gürz Far. Ağır topuz, şeşper
hadeng Far. Kayın ağacından yapılmış ok.
hancar Ar. Hançer
karnay Far. boru, savaş borusu.
katāra Mızrak, cirit
kös Far. Davul. Krş. tabl (kös: Savaşlarda ve alayda askerî talimlerde çalınan büyük davul; "kös" sözcüğü Sefer sırasında hareket emrinin davul sesiyle ilan edilmesi sebebiyle savaş kavramı içinde anılması gereken âletlerdendir)
māhīçā, māhçā Mızrak üstündeki küçük hilal
mīl Ar. Şiş "köziğa mīl çékdür-; köziğa mīl tart-/ "göze şiş çektir-"
nāçaḥ Far. Savaş baltası, kısa mızrak
naqqār Ar. Fildişinden yapılmış bıçak (hancar-ı naqqār)
nevk Far. Sivri uç, temren

nūk Far. Okun ucu, temren
sar-kōb Far. Surların karşısına inşa edilen tepecik ¹⁴ .
sayf Ar. Kılıç. Sözcük bağıyyatu's-sayf / "kılıç artığı" şeklinde Arapça tamlama ile kullanılmıştır
şamşāma Ar. Keskin kılıç
şayqal Ar. Kılıç zırhı
sılāh Ar. Düşmanı öldürmek, imha etmek veya kendini savunmak amacıyla kullanılan her türlü alet; <i>savaş esbābı, savaş yarağı</i>
sınān Ar. Kargı, süngü, ok vb. savaş aletlerinin keskin ve sivri ucu, ok temreni, mızrak
sıpar (Far. Kalkan) Asker. Savaşta düşmana hedef olmamak için açık arazide kazılan ve çıkarılan toprağı ön kısma yağmak suretiyle meydana getirilen bir veya çok kişilik korunma yeri
suyūf Ar. Kılıçlar
şamşīr Far. Kılıç
ṭabānça Far. ṭamānça'dan Ateşli silah
tāzıyāna Far. Kamçı
tēmür-pūş Demir zırh
rumḥ Ar. Kargı, mızrak, süngü
tabar Far. (Savaş için) Balta
ṭabl Ar. Davul, kös (ṭabl-ı ceng)
tīg Far. sayf, şamşīr, kılıç tīg -i cān-sitān/ "can alan kılıç"
tūfeng Far. Bir çeşit ateşli silah
zīn Far. eyer; zīn-pūş eyer örtüsü.

¹⁴ (Hâfız-ı Tanış Buharî. Akt. Ükten, 203)

2.2.3. Yabancı Kökenli Savaş Aleti Adları Birleşik Şekilde Olanlar

şavaş-par Far. Eski savaş âletlerinden altı dilimli topuz
ter-keş Far. Okluk, sadak
zanbürek Far. I. Ayakla kurulan, çelikten savaş yayı; (Steingass, 624) II. binek üzerindeki eyere sabitlenen küçük toplar (Steingass, 624; Ükten, 228)
zanbürek okı Zانبürek yayı ile atılan keskin ok, zemberek

2.2.4. Yabancı - Türkçe Kökenli Savaş Aleti Adları ile Birlikte Kullanılan Eylem Türleri

Bu grup içinde yer alan ok tég- tabiri okun geldiğini anlatması açısından ilgi çekici bir örnektir. Diğer örneklemeler aşağıda sıralanmıştır:

kılıç çek-
kılıç ur-
kılıç soğ-
kös ur- Davul çalmak
“kös-i isticlâl ur-/ bağımsızlık davulunu vurmak, bağımsızlık davulu çalmak”
“kös-i navbat ur-/ nöbet davulu çalmak”
“kös-i rahîl ur-/göç davulu vurmak”
mîl çekdür-
nıyâmdın suğur- Kınından sıyır-
nîza ur- Kargı vurmak, mızraklamak
oğ gél- Ok fırlatmak.
oğ ur- Ok(un) vurması
sınân çek-; sınân tart- Kargı/ mızrak çekmek
tâziyâna ur- Kamçılama
tîğ çek- Kılıç çekmek
tîğ yağdur- Kılıç yağdırmak; kılıçla ardı ardına yapı-

lan hamlelerle durmaksızın saldırmak
tîğ u sînân çek- Kılıç ve mızrak çekmek
tîğ ur- Kılıç vurmak

3. Savaş Kavramına İlişkin Sözcük Teşkilleri: Muhâkemetü'l-Lugateyn ile Firdevsü'l-İkbâl'de Bulunan Benzer Ek Eşlikleri

XV. yüzyıl ürünü bir eser olan Muhâkemetü'l-Lugateyn (1499 [H. 905])'de bulunan savaş kavramı ile ilgili sözcükler, çeşitlilik açısından kendi devrinde ulaşılan askerî donanım düzeyini yansıtır niteliktedir. Fars ile Türk dilinin kıyaslanması amacıyla yazılan ve iki dili birbirinden ayıran hususiyetleri belirlemek üzere tanzim edilmiş bu eser Ali Şîr Nevâî'ye aittir ve Çağatay Türkçesi yadigârlarındandır. *Şekil bilgisine dayalı deliller* bölümünün ikinci başlığı *İsim* bahsi altında geçen sözcükler savaş kavramıyla ilgili olarak tespit edilmiş örneklerden olup aşağıda sıralanmıştır:

“ahtacı/ seyis, kirek yaraççı/ levazımâtçı, қорçı/ silâhdar, nîzeçi/ süngücü, yurtçı/ konakçı, kılavuz, cibeçi/ silah yapımcısı, қоруқçı/ koruyucu, қуşçı/ kuş terbiyecisi (kuşların haberleşme aracı olarak kullanılması açısından), tamğaçı/ mühürdâr, yorğaçı/ at yarışçısı, daptavul/ vurucu, hirevül/ gözcü, қаравul/ keşif kolu, sözevül/ savaş için askeri ilan yoluyla toplayan, tapavul/ keşifçi, yangavul/ hudut muhafızı, yasavul/ emir subayı, қabal/ muhasara, қahal/abluka, тарқal/ ordunun çözülmesi, dağılması; tosқal/ refakat, muhafaza; tunқal/ celb ‘asker için’, yasal/ saf, alay, avlaқ/ avlanılan yer, қışлақ/ kışla, қушлақ/ kuş avlağı (atış talimi için av hayvanlarının kullanımı açısından), yayлақ/ yazlık yer (yazın askerin konakladığı yer anlamında).

“Mansıp, hüner ve meslek adları” başlığı altında sıralanmış bu sözcüklerde kullanılan /+Cl/ ile /+lIG/ yapım ekinin karşıladığı çeşitli isimler ve /-AvUl/; /-l/ ile oluşturulmuş eylemden türeme isimler yazının konusu olan araştırma metninde sıklıkla geçen örnekler arasında bulunmakta ve sayısı azımsanmayacak derecede önemli bir yer işgal etmektedir. Söz gelimi:

yaraççı, nîzeçi, қуşçı, tamğaçı, hirevül (<ҳарāvul), қарāvul, yasavul, қabal, тарқal, yasal, қışлақ, yayлақ sözcükleri çalışma metninde de bulunan şekillerdendir. Bunun gibi/+Cl/ ile oluşmuş *başçı, ğacarçı/* rehber, kılavuz; *tuğçı/* Savaşta tuğları menzilden menzile taşıyan görevli; /-v/ ile *yasav/* (<yasāğusıra, saf, düzen.

/-AvUl/ ve /-l/ile teşkil edilmiş *çapavul/* yağma, talan, *қарavul/* bekçi, *ҳарāvul, ҳарāval/* ordunun ileri kolu, *тоқsavul/* bayrak koruyucusu, *yasavul/* nizamı gözetme, muhafaza, *yurtavul/*önde ilgar ile gitme, atlı hücumu ile saldırma; *қabal/* muhasara etme sözcükleri gibi.

/+I/ ve /+IIG/ yapım ekleri işlek olmaları sebebiyle ödünclemelerde de fazlaca kullanılmıştır: ‘âlam-gîrlîğ/ dünyayı fethetme, cahân-küşâyîğ/ cihanı fethetme, ğazâlîğ/ gaza yapma, ħ(v)ün-dârlîğ/ düşmanlık, ħal’a-ğüşâyîğ/ kale fethetme, şamĥâlçî/ ağır namlulu tüfek kullanan, silahşör; tabar-dârlîğ/baltacılık, tûfeng-andâzlığ/ tüfek kullanma, zîn-pûşlığ/ eyer örtüsüne sahip olma hâli gibi türetmeler bu kullanımlara örnek verilebilir.

4. Sonuç

Eserden elde edilen verilere bakıldığında en temel mücadele araçları daha eski devirlerde de olduğu üzere ok, yay, kılıç ve mızraktır. Güç çekişmelerinde kullanılan ve “savaşmak, kavga etmek” gibi anlamlara sahip Türkçe *atış*-, *kozğala*-, *sançış*-, *talaş*-, *tokuş*-, *uruş*-, *yavla*-, *yavnı yavla*-, *yavlaş*-, *yürüş eyle*- sözcüklerinin yanında aynı anlamlara gelen Arapça ya da Farsça’dan ödünçlenmiş *farĥâş*, *haycâ*, *kâr u zâr*, *ma’reke*, *mubâraza*, *muĥâraba*, *muĥâşama*, *muĥâşara*, *muĥâtalat*, *nabard*, *ramz*, *sıtîza* ifadeleri görülür. Dolayısıyla Türkçenin söz varlığını alıntılarla zenginleştirdiği sonucu düşünülebilir. Savaş kavramı içinde değerlendirebilecek “karşılıklı saldırmak, düşman bilmek” anlamlarındaki *yaĥalaşmak*, *yaĥıkmak* ile “saldırmak” anlamındaki *leked-köb*, *savlat* gibi sözcükleri de küçük nüanslarına rağmen yine bu kavram kümesine dâhil edilirse erişilmiş çeşitlilik dikkate değerdir.

“Abluka” anlamdaki *sarma*, *kuşatma*, *muĥâşara*, *ħabal* ile *düşman*, *hasım*, *yaĥı*, *yav* veya *cayş*, *cuyüş*, *çerik*, *koşun*, *leşker*, *ordu*; Farsça *nigeh-bân*’ın yanında Türkçe *bekçi*, Arapça kökenli *ħalâya-dârlîğ* sözcükleri; gözcü birlik anlamındaki Türkçe *haraval/ haraval*, *ħaraval/ ħaravul*, *mañlay* sözcükleri ile aynı anlama gelen Arapça *ħalâya* ve Farsça *yezek* sözleri belirlenmiş sözcük çeşitliliği hususunu yansıtabilen diğer örneklerdendir. Eylem kullanımlarında da aynı çeşitlilik mevcuttur. Söz gelimi:

Oĥ ğel-, *oĥ tég*-, *oĥ ur*- eylemleri ile “ok fırlatma, ok (ile) vurma” işleri belirtilmektedir; *sınân çék*-, *sınân tart*-eylemleri ile “kargı/ mızrak çekmek” ifade edilmektedir.

İşlek kullanımlı birleşik eylemlerde de anlam çeşitliliği vardır. Bunlardan bazıları: “göstermek” anlamındaki *körgüz*- *cur*’at körgüze almadılar/ “cüret gösteremediler”; yine *körgüz*- eylemi *koşunıĥa* *ħaratıp âtaş-bâzlığ* ve *gülüle-andâzlıĥa* andak *ıştıĥâl körgüzüp*/ “bölük ile ilgilenip fişekçilik ve gülle atıcılık ile meşgul olup” tümcesinde “etmek, yapmak” şeklinde farklı bir bağlamdadır; savaş çıĥılıĥı; saldırı anlamlarına gelen *süren* sözcüğü “*ħorĥan aĥrâfıĥa süren salıp*/ “kale etrafına hücum edip” tümcesinde *sal*-/ “*yap*-” eylemiyle birlikte “hücum etmek” anlamına gelmektedir. Yine *sal*- eylemi *kozğalan sal*-/ “*kargaşa*

çıkarmak, gürültü yapmak” anlamıyla; kıran sal-/ “öldürücü hastalık yay-” gibi bir anlam ile kullanılmıştır.

/+Cl eki oldukça işlek bir kullanıma alanına sahiptir. Örneğin çıkmak gövdesine bu ek getirilerek elde edilmiş türevin kullanıldığı şu tümcede sözcük “teca-vüzcü olma, saldırma” gibi anlamlarıyla kullanılmıştır; haramlık kılıp kalğan yığını buzup Yomutğa çıkmakçı bolup érdi/ “eşkiyalık yapıp kalan kalabalığı dağıtarak Yomut iline saldırmışlardı”.

Anlamı “bölük” olan *kosıgu*’dan türeme *koşun* sözüne gelmiş Arapça çokluk eki “-āt” “ordu” ya da “bölükler” anlamı ile *koşunāt* sözü; Arapça “bir çeşit ağır silah” anlamındaki *şamhal* sözüne gelen /+Cl ekiyle meslek adı işlevinde bu silahı kullanan kimsenin belirtildiği *şamhalçı* sözü; “düşman” anlamındaki Türkçe *yağı* sözüne önce Farsça “eden, edici” anlamı katan “-ger” ekinin hemen ardından Türkçe /+İlg/ eki getirilerek “düşmanlık” anlamındaki *yağıgerlik* sözünün türetilmesi ya da *koşunāt*, *İlgārī* gibi örnekler yapılan ödünçlemelerin dilin kendi içinde özümseme derecesini gösterme açısından ilgi çekicidir.

Belirlenen dil verilerinde karşılaşılan *çapma yol/sapa yol* şeklindeki ifade, savaş ile ilgili sözcükler arasındaki çap- “vur-” eyleminden türetilmiş nitelendirilmedir. *Yine Top Atğan Töpe* “gülle atılan mevki” yer adı olarak geçen söz grubundaki top/gülle sözcüğü bir savaş aletidir. Katıldığı savaştan sağ kurtulan kimseye verilen *gāzī* unvanı da yine yer adlandırılmasında kullanılmış bir diğer örnektir. Bu adlandırmalar, savaş kavramıyla ilişkili sözcüklerin toplum tarafından sıklıkla tasarruf edildiğini ortaya çıkarır mahiyettedir.

Savaş kavramı etrafında belirlenmiş sözcükler zaman içinde gerçekleşmiş askerî yapının ihtiyaç duyduğu yapılanmaları, bu hususta planlanmış dikkatleri ve teşkilatlanmadaki nizamî detayları verebilmektedir. Örneğin: Metinde askerî talim uygulamaları bir temaşa merasimi ile beraber işlenmiştir:

on künğaça her kün hem ol nav’ at çapar; küreş ve özge u’cūba tamāşā étip/ “On güne kadar o şekilde at koşturur; güreş ve başka değişik şeyleri seyretip...

Belli bir nizam anlayışıyla oluşturulmuş asker sınıfları: *cavāzçı*, *cura ağası*, *çavuş*, *tuğçı*, *toksavul*, *yasakçı*, *yüz başı*, *sālār*/ başkomutan, *sipāhī*/ süvari şeklinde rütbe adlandırmaları; ordu istihbaratından sorumlu *kuş Begi* ya da “ordunun sağ kanadı” anlamındaki *baranğar*, *maymana*, *yamīn* ile “sol kanadı” anlamındaki *cuvanğar*, *maysara*, *yasār* gibi düzenlemeler; “ordu rehberi” demek olan *atlığ nöker*, *badrağa*, *başçı*, *bekevül*, *ğacarçı* diye adlandırılmış görevliler ya da talim, nöbet, taburun yer değiştirmesi gibi buyrukların duyurulmasını sağlayan *kös*, *tabl* adlarıyla anılan davullar ile *baydak*/ bayrak, *sancak*, *tuğ*, *liva*,

rāyāt/ “bayraklar”, *yalav/* “bayrak” şeklinde orduda sürekli kullanımda olan nesne karşılıkları yapılanmadaki ayrıntılı planlama düzeylerini göstermektedir.

Tarih metni içinde elde edilmiş bu dil verileri her ne kadar savaş kavramıyla harmanlanmış olsa da toplum kültürünü yansıtan nüveleri bünyesinde barındırabilmektedir. Bu anlamda tespitlerin, türlü disiplinlerin faydalanabileceği veriler hüviyetinde sayılması mümkündür.

KAYNAKÇA

- 📖 Bozkurt, Nebi. “Mancınık” maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27 (2003): 564-567.
- 📖 Budak, Mustafa. “İlbars Han” maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22 (2000): 78-79.
- 📖 Bregel, Yuri. *Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Rıza Mirab Agahi, FirdawsAl-iqbâl (History of Khorezm)*. Brill: Leiden-Boston-Köln. 1999.
- 📖 Clauson, S. Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford, 1972.
- 📖 Doğanay, Hayati ve Ramazan Sever. *Genel ve Fizikî Coğrafya* (Bölüm: İklim ve İnsan). Ankara: Pegem Akademi, 2018.
- 📖 Göksu, Erkan. *Türk Kültüründe Silah*. Aktarma: “*Türk Ansiklopedisi, ‘Barut’*, V. (1952): 302. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları”. İstanbul: Ötüken, 2008.
- 📖 Gömeç, Saadettin. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. 2. Baskı. Ankara: Berikan, 2012.
- 📖 Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet – Tekke Münasebetleri*. Ankara: Seha, 1983.
- 📖 Gürçan, Metin. “Savaşın Evrimi ve Teorik Yaklaşımlar.” *BİLGESAM* http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-163-201404072m_gurcan.pdf (Erişim Tarihi: 08.10.2019).
- 📖 İbn Haldûn. *Mukaddime*. Çev. Halil Kendir. İstanbul, 2004.
- 📖 Kahya, Hayrullah. *Mûnis ve Âgehî Firdevsü’l-ikbâl (vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul, 2010.

- 📖 Kaman, Sevda. *Firdevsü'l-ikbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin-İnceleme (156b-336a)-Dizin*. İstanbul: *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul, 2012.
- 📖 Okşar, Yusuf. "Din ve Coğrafya İlişkisi: Şemsü'd-Din es-Semerkindî ve İbn Haldûn'un Yedi İklim Anlayışlarının Karşılaştırmalı Analizi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/ÇÜİFD* 18. 2 (2018).
- 📖 Özaydın, Abdülkerim. "Hîve" *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 16 (1997): 217-220.
- 📖 Özönder Barutçu, F. Sema. *‘Alî Şîr Nevâyî Muhakemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996.
- 📖 Özkan, Savaş. Silahlar: "Hitit Tanrılarının ve Krallarının Gücü" II. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5. 2, DOI: 10.1501/sbeder_0000000078. 2014.
- 📖 Saray, Mehmet. *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil, 1993.
- 📖 Saray, Mehmet. "Hîve Hanlığı" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 18 (1998): 167-170.
- 📖 Steingass, F. *Persian-English Dictionary, Including The Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature*. Fifth Impression. London: Routledge & Kegan Pau Limited, 1963.
- 📖 Şişman, R. Şenay. *Firdevsü'l-ikbâl: Giriş, Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)*. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul, 2012.
- 📖 Tekin, Talat. *Tunyukuk Yazıtı*. (Yayımlayan. Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5. Ankara: Simurg, 1994.
- 📖 Togan, Z. Velidî. *Tarihte Usul*. 4. Baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985.
- 📖 Ükten, S. Serkan. *Buhara Hanlığı'nın Askerî Teşkilatı (1500-1868)*. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Doktora Tezi). Ankara, 2015.
- 📖 Tzu, Sun. *Savaş Sanatı, Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi*. Çev. Pulat Otkan ve Giray Fidan, VI. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 2014.